

Мирослав ДОДЕРОВИЋ*, Здравко ИВАНОВИЋ**

ЕВОЛУЦИЈА ГЕОПОЛИТИКЕ И САВРЕМЕНО ЗНАЧЕЊЕ

УВОД

Савремена геополитичка дешавања издигла су поново геополитику са периферије интересовања научне и стручне јавности. Геополитика данас није предмет само научне и стручне јавности већ и најширих слојева јавног мњења. Савремена валоризација ове дисциплине помогла је да се она чвршће утемељи и да се прецизније дефинише предмет њеног проучавања у складу са модерним схватањима политике. Схватајући значај ове теме, у новије вријеме појављује се све већи број наслова (књига, часописа), који фокусирају своју пажњу на савремену геополитичку слику свијета и дозвољавају себи да прогнозирају каква ће та слика бити у будућности.

Зачетке политичкогеографских и геополитичких гледања налазимо не само у географским него и у различитим другим старијим радовима. Међутим, политичка географија и геополитика чине у развоју географских дисциплина њене најновије творевине – оне се јављају тек након прилога које су у XVIII вијеку учинили Ломоносов а у XIX вијеку Ритер и Ratzel. Коначно се крајем XIX и почетком XX вијека јављају два дјела која су представљала први већи и самостални израз наведених дисциплина – била је то Ratzelova „Политичка географија” из 1897. и Кјеленова „Држава као облик живота” из 1916. године са својим значајним дугим поглављем посвећеним геополитици. Иако географске карактеристике положаја, садржаја

* Др Мирослав Додеровић, Универзитет Црне Горе

** Проф др Здравко Ивановић, Универзитет Црне Горе

простора и просторних односа чине заједничке теме и политичке географије и геополитике, ипак се те двије дисциплине међусобно битно разликују. Разлике се првенствено уочавају у њиховом односу према ставовима природно-географског детерминизма, а такође у различитом третирању географских појава када се ради о посебним националним интересима и тежњама.

ЕВОЛУЦИЈА

Географски простор је још у античка времена био политичка и стратегијска категорија. Ране зачетке политичко-географских гледања налазимо већ у античко доба. Сазнање о утицају географског положаја, својства тла и климе на карактер становника и њихов начин мишљења није био стран ни писцима старог свијета. Познат је спис грчког љекара Хипократа „О ваздуху, води и земљи”, гдје он своју идеју о утицају природе на здравље људи проширује на друштвене, економске и политичке процесе и односе. Ово схватање значаја географског чиниоца још боље је изложено код Платона у његовом дјелу „О држави” и Аристотела у „Политици”.

Платон је увео термин политика под којом се подразумевао економски, правни, социјално-културни и морално-васпитни утицај државних институција на људе и међуљудске односе. Платон анализира географске елементе идеалне државе, истиче значај територије и административно политичке подјеле, а Аристотел сматра да је човјек политичко створење а израз тих особина је држава. Државу је сматрао за органску цјелину која настаје по природном нагону, као и породица, са циљем да осигура и развије срећан живот, а то значи безбједност и благостање њеног становништва. Аристотел је доводио у везу облик владавине и рељефне услове, истичући да олигархији и монархији најбоље одговара акропола, демократији равница, а аристократији што више утврђених мјеста. И Страбон истиче многоструко значење географије – између осталог, и за активност државника и војних заповједника.

Страбон (63–23 п. н. е.), најпознатији „описивач Земље” у антици, који је настојао показати да је природа на различитим мјестима, у различитим земљама, убрзала или спријечила усавршавање оби-

чаја и државних уређења¹. Страбон сматра географију једним од најзначајнијих фактора политичког живота, са аспекта њене практичности у потребама различитих дјелатности једне државе, као и њен директни однос на дјелатности владара, тј. да боље управљају сваком поједином земљом ако знају њену величину, размјештај, одлике климата и тла. На примјеру развоја Страбон разматра различите могућности које је нудила географска средина, али и упозорава да нас то не смије заслијепити, јер су ту и други утицаји који обликују политички живот дате државе. Упоредјујући успјехе Атињана у култури, Египћана и Вавилонца у науци изводи закључке о непрестаном напредовању тих народа и каже „не може једноставно све проистећи као производ природне географске средине”. Страбон наводи предности природних граница међу државама, као и добар, равномјеран размјештај становништва, истиче значај географског положаја и трговине. Државе према облику владавине дијели на монархије, аристократије и демократије. За разлику од осталих античких аутора који државе посматрају практично несистематски, његова географска разматрања носе печат политичког прагматизма².

Птоломеј (90–168) из Александрије. Један је од најплоднијих античких аутора чија су најзначајнија дјела „*Megale syntaxis*”, „*Almagest*”, „*Geografike hifegesis*”. По њему географија је наука о великим просторима, док науку о појединим просторима и државама назива хорографија (одговара регионалној географији). Уводи квантитативне методе, број и мјеру и истиче значај карте.

На тај начин настаје математичко-природна научна географија, која се прије свега бавила астрономским положајем, величином и обликом земље, њеним физичким саставом, удаљеностима и математичким одређивањем мјеста, чији је он био један од главних заступника³. У његовим дјелима доминира крути детерминизам планета и звијезда за објашњење свих појава у природи и друштву, безмало божја воља којом се објашњава све у касније наступајућем добу средњовјековне сколастике.

¹ Wolfgang Doru – Walter Jahu, *Formiranje predodžbi i pojmova u nastavi geografije*, Školska knjiga, Zagreb, 1973. str. 18.

² Мирко Грчић, *Политичка географија*, Географски факултет, Београд, 2000, стр. 19–20.

³ Wolfgang Doru – Walter Jahu, *Formiranje predodžbi i pojmova u nastavi geografije*, Školska knjiga, Zagreb, 1973. str. 18.

Средњи вијек занемарује и заборавља питање утицаја и важности географског чиниоца. Тек у XVIII вијеку почињу филозофска посматрања историје, као што су Монтеѕкје и Хердер, да обрађују овај проблем⁴.

Жан Боден (1530–1596) наглашава потребу географских знања за разумијевање историје и истиче утицај природе на карактер народа и државно уређење што можемо наћи у његовим дјелима „*De republica libri sex*” и „*Methodus ad facilem historiarum cognitionem*”. По њему клима и земљиште чине основу која узрокује разлике психолошких својстава, културе, обичаја, политичког уређења разних народа. Такође, надморска висина, планински вијенци, рељеф, влажност, плодност тла су веома битни али најважнији су клима и утицај планета. Народе дијели према географској ширини на јужне (јужно од 40° СГШ), умјерене (40–50° СГШ) и сјеверне (сјеверно од 50° СГШ), по географској дужини дијели их на источне и западне, по надморској висини на планинске и равничарске. Из ових подјела он изводи закључке сличне оним из античких времена. Сматра да природни услови моделују друштвене односе и облике владавине, али и признаје извјестан повратни утицај државе на карактер људи и природе (нарочито путем васпитања).

Монтеѕкје (1689–1755) у свом дјелу „Дух закона” пружа своје занимљиве погледе о утицају климе и земљишта на законе народа. Док Хердер у свом дјелу „Идеје за филозофију историје човјечанства” полази са становништва да се утицај географског чиниоца не осјећа само на карактеру народа већ на његовом дјеловању тј. учинио је ток историјских догађаја дјелимично зависним од њихове физичке околине. Наслањајући се на Хердерово учење *Racel* прилази систематском утицају географског чиниоца. По његовом мишљењу је овај утицај четворострук. 1) он утиче непосредно на тијело и дух појединца који образују народ, 2) утиче на просторно ширење народа, како у погледу правца тако у погледу пространства (планине раздвајају народе, а равнице их спајају), 3) ширење које је дошло усред просторних односа, дјелују опет на убла-

⁴ „Свуда је средњи век”: овако је стручњак за средњи вијек Хорст Фурман прије неколико година назвао своју књигу у којој описује средњовјековна обиљежја садашњости, мислећи при том не само на градске зидине и формалне начине поздрављања већ и на духовно устројство садашњости. Овај професор при том није претјерао у рекламирању свог фаха.

жење односно појачавање одређених односа, 4) врши дејство „на унутрашњи састав народног организма” својим мање или више јачим природним богатствима и олакшава или отежава саобраћај⁵. Тиме је Rasel подвукао његов значај за политику и државу и израдио систематско дјело „Политичка географија”, у коме је разрадио већину важних тема које се и данас прихватају као битне за овај предмет⁶.

Виљем Пети (1623–1687), кроз анализе значаја територије, географског положаја и становништва за привредни потенцијал државе закључује да је богатство у бројном становништву државе, а сиромаштво у малом броју становника (*The political anatomy of Ireland*), док у дјелу „Political arithmetic” разматра проблеме оптималног карактера и квантитета државне територије у вези са коришћењем ресурса и густином становништва, и закључује да превелика територија и сувише разријеђено становништво као и недостатак простора доносе политичку слабост земље. Касније су сличне ставове имали Адам Смит, Давид Рикардо (представници Меркантилизма и класичне политичке економије).

Томас Малтус (1766–1834) увиђа диспропорцију између брзог раста броја становника (геометријска прогресија) и спорог раста друштвеног богатства – хране и сировина (аритметичка прогресија). Те противурјечности стварају борбу за опстанак у људском друштву. По њему су ратови, почаст и масовне несреће добродошле као природни регулатори за ограничавање увећавања раста људске популације који угражава његову будућност. Народе дијели на

⁵ Др Милош Младеновић, *Шта је геополитика*, Београд, 1934, стр. 5.

⁶ Политичка географија испитује утицај просторних и уопште географских фактора у животу државе. Политички феномени и политичко дјеловање сигурно су резултат постојања одређених интереса. Тај интерес одређује и тежњу државе за властитим јачањем – због тога се политичка географија често и схвата као географска обрада оних садржаја који битно доприносе моћи једне државе. Све ове дефиниције указују најчешће само на појединачне и издвојене карактеристике ове дисциплине, зато је на цјеловитији начин политичку географију могуће дефинисати као једну од географских дисциплина која повећава повезаност, интеракцију и зависност политичких феномена и физичко и економско-географских особина и фактора на земљиној површини. Разумљиво је да сви ови садржаји могу бити и геополитички интерпретирани, а и да могу бити предмет интересовања других наука, али са различитим и другачијим приступом.

богате и сиромашне и првима даје право на опстанак. Припадници „Економске школе” – теорија о становништву супротставили су се милтузијанству радикалном политиком империјализма.

У развоју политогеографских схватања послје I свјетског рата јасно су се издвојила два правца – с једне стране правац политичке географије с друге геополитике. Ова је подјела нашла свој израз у супротностима њемачке и француске географске школе. У Њемачкој је Карл Хаусхофер (1869–1946.) развио геополитичка схватања којима се у цјелини супростављала Француска географска школа. Колико је штете примјењивости географије у политичком животу учинио у Њемачкој Хаусхофер толико је послје рата А. Sigfried, познати француски географ и економист, учинио користи за формирање схватања о значењу политичке географије. Између два свјетска рата политичку географију развио је у Великој Британији Makinder а послје II свјетског рата N. Pounds у САД⁷.

Сталност конфликтних ситуација у свијету условљава да се у низу географских дисциплина политичка географија, као једна од основа за разумијевање политичких стратешких и геополитичких интереса, одликује и изузетним могућностима практичне примјењивости. За вријеме II свјетског рата практична примјењивост политичке географије и географије уопште видљива је из чињенице да је 1944. год. у владиним агенцијама у САД радило 293 цивилних географа и даљних 265 као војна лица⁸.

ДЕФИНИЦИЈА И КАРАКТЕРИСТИКЕ ГЕОПОЛИТИКЕ

Са политичком географијом битно је повезана и геополитика. Израз геополитика први је употрежио шведски научник Rudolf

⁷ Американци Рузвелтове ере су имали различито гледиште. Касних 30-их опште убјеђење Америчанаца је било да је европски систем у основи труо, да је рат на том континенту ендемичан и да Европљани за своје муке треба да криве једино себе. До раних 40-их чинило се да Европа не представља ништа друго до прегријани инкубатор из ког се легу свјетски ратови који Америку скупо коштају. За вријеме Другог свјетског рата Американци су, попут Рузвелта, прије гледајући уназад него унапријед, вјеровали да се не би могло учинити нешто вредније него да се Европа једном за свагда укљони са глобалне стратегијске сцене.

⁸ Радован Павић, *Osnove opšte i regionalne političke geografije, geopolitike i geostrategije*; Факултет политичких наука, Загреб, 1973, стр. 26

Кјелен (1864–1922) у свом дјелу „Држава као облик живота”. Кјелен је геополитику дефинисао на сљедећи начин да је то: је „Наука о држави као географском организму оваплоћеном у простору”. У овом смислу геополитика за Кјелена је саставни дио емпиријског учења о држави, а не грана географије⁹. Он истиче да геополитика проучава однос између државе и њеног подручја и као таква улази у састав науке о држави. Ради тога он се бави исцрпно географским положајем државе, његовим посљедицама по државу, дјељивошћу државне области, величином простора, обликом државе итд.

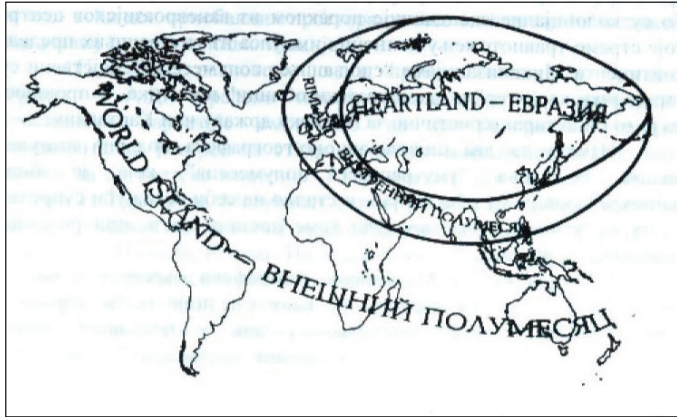
Истакнуто мјесто у геополитици припада Helfordu Makinderu (1861–1947) и Alfredu Mehenu (1840–1914). Први и најупечатљивији Makinderov наступ био је његов реферат „Географска осовина историје” објављен 1904 год. „у географском часопису”, у коме је изложио основе свог виђења историје и географије, развијеног у каснијим радовима. Тај Makinderov рад се може сматрати за главни геополитички текст у историји те дисциплине.

Makinder тврди да би за државу био најповољнији географски положај централни, средишњи положај. Централност је релативан појам који у сваком географском контексту може варирати. Међутим, са планетарне тачке гледишта, у центру свијета лежи евроазијски континент, а у његовом центру „срце свијета” или „heartland”. Heartland ја средиште континенталних маса Евроазије. То је најповољније географско полазиште за контролу читавог свијета. Тако Makinder хијерархијски организује планетарни простор кроз систем концентричних кругова. У самом центру је „географска осовина историје” или „осовински ареал”. Тај геополитички појам је географски истовјетан са Русијом. Иста та „осовинска” реалност се назива heartland „срце свијета”. Даље имамо „унутрашњи или периферни мјесећ”. То је појас који се подудара са приобалним појасом евроазијског континента. Унутрашњи полумјесећ по Makinderu представља зону најинтезивнијег развоја цивилизације.

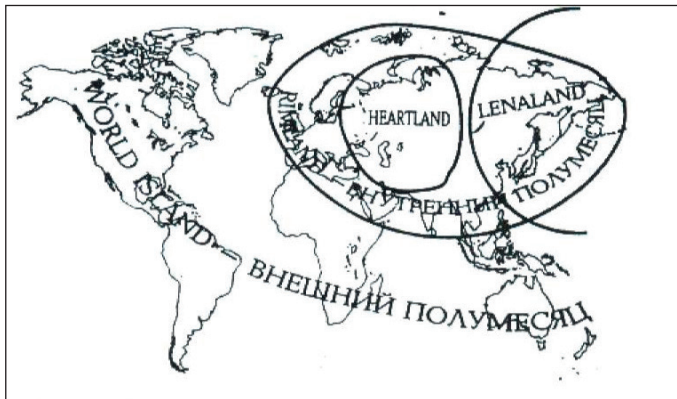
Потом иде сљедећи круг према споља „спољашњи или острвски полумјесећ „та зона је у потпуности спољашња у односу на континенталну масу свјетског острва (World island).

⁹ Александер Дугин, *Основи геополитике – геополитичка будућност Русије*, Екопрес, Зрењанин, 2004, стр. 43.

ДВИЈЕ ВЕРЗИЈЕ ГЕОПОЛИТИЧКЕ ПОДЈЕЛЕ HEARTLAND-a

Сл. 1. Основна: Makinder је први пут примијенио 1905. године („географска осовина историје”).

Сл. 2. Преиспитана: Предложио је опет Makinder 1943. године. Разлика је у питању Lenalda-a, сибирских територија источно од Јенесија

Амерички адмирал и геополитичар Alfred Mahan објавио је 1890. год. своју прву књигу „Поморске силе у историји (1660–1783)”. Даље слиједе са мањим паузама и други радови „Утицај поморске силе на Француску револуцију (1793–1812)”, „Заинтересованост Америке за поморску силу у садашњости и будућности”, „Поморска сила и њен однос према рату”. Практично су све књиге биле посвећене једној

теми – теми „поморске силе”. Мехеново име је постало синоним тог термина. Појам поморска сила је по њему заснована на слободи „поморске трговине”, а ратна морнарица служи само као гарант обезбјеђења те трговине. Мехен иде још даље сматрајући „поморску силу” за посебан тип цивилизације – за најбољи и најдјелотворнији, а самим тим предодређен за свјетску превласт¹⁰. Мехенове идеје би-

¹⁰ Пред крај ослободилачких покрета у Латинској Америци, предсједник САД Монро прогласио је 1823. своју доктрину која гласи: „Америка американима”. Та доктрина, коју је „допунио” Рузвелт 1895, требало је да буде гаранција независности држава америчког континента али је фактички постала тежња САД за економском доминацијом у Латинској Америци. Тежња САД за хегемонијом на западној хемисфери, а посебно у сјеверним дјеловима Латинске Америке, убрзала је пад двије посљедње шпанске колоније – Кубе и Порторика и узроковала сепарацију Панаме од Колумбије. Куба се борбом за независност од 1868–1902. године ослободила а Порторико је 1900. постао територија САД. Шпанско-амерички рат је оружани сукоб који се 1898. године водио између САД и Шпаније. Повод за избијање сукоба је био неријешен статус Кубе на којој се тада водио рат за независност од Шпаније, а међу узроцима је главно било настојање САД да се након деценија изолоционизма крајем XIX вијека наметне као велика свјетска сила на рачун ослабљене шпанске колонијалне империје. Крајем XIX вијека шпанска колонијална империја у западној хемисфери се свела на острвске посједе на Карибима, од којих је најважнији и најбогатији била Куба. На њој је од почетка XIX вијека, слично као и у другим шпанским колонијалним посједима, бујао покрет за независност те устанци које су шпанске власти, за разлику од већине осталих колонија, успјели угушити. Иако је посљедњи такав устанак, познат под називом десетогодишњи рат, године 1878. завршен поразом устаника и дугим периодом релативне стабилности, власт и ауторитет колонијалне матице, исцрпљене карлистичким ратовима, све више слаби, док су се сами Кубанци све више окретали сусједним Сједињеним Државама одакле је у другој половини XIX вијека продирало све више капитала. Америчка спољна политика у XIX вијеку је била под утицајем Монроеве доктрине према којој су САД требало да имају доминантну улогу у западној хемисфери, а постојање колонијалних посједа или вазалних држава европских сила с тиме је биле неспојиво. Иако су односи САД и Шпаније углавном били добри,останак стратешки важне Кубе у шпанским рукама се сматрао не само повредом Монроеве доктрине него и опасношћу по америчку безбједност. Зато није била ријеткост заговарање рата са Шпанијом, како би јој се одузела и анектирала Куба. У годинама пред Амерички грађански рат, ти су планови имали и унутрашње политичке мотиве, прије свега у настојању да робовласнички Југ новим посједима надокнади демографску, а самим тиме и политичку доминацију индустријског Сјевера. Међутим, САД све до самог краја XIX вијека нијесу имале војне и морнаричке ресурсе да се равноправ-

ле су прихваћене у читавом свијету и утицале су на многе европске стратегије. Чак се копнена и континентална Њемачка осјетила погођеном Мехеновим тезама и почела да развија своју флоту.

Но оне су у првом реду биле намијењене Америци и Американцима. Мехен је сматрао да Америка има „поморску судбину” и да се та „испољена судбина” у првом ступњу састоји из стратешке интеграције читавог америчког континета, а потом и успостављања свјетске превласти. Мехен је управо Америци предсказивао планетарну судбину – да ће постати водећа поморска велесила и директно утицати на судбину свијета.

Геополитика је између два свјетска рата наставила свој развој, у коме је првенствену улогу имала њемачка геополитичка школа, од-

но супротставе великим силама. Експанзионистичке планове је зауставио грађански рат, а побједнички Сјевер није имао воље за ново крвопролиће. Умјесто тога САД су се посветиле развоју индустрије и насељавању Запада као извору ресурса. Међутим, 1890. су се САД суочиле с тиме да су окружиле своје копнене границе, док су европске империјалистичке силе настављале успостављати колонијалне посједе и ширити своју доминацију по Африци и Азији. Међу америчком елитом се почео ширити страх да ће САД због несудјеловања у империјалистичкој подјели свијета не само бити перципирана као другоразредна сила него да би и сама могла бити метом империја Старог свијета. У томе је посебно гласан био замјеник министра морнарице и утицајни политичар Theodore Roosevelt, који је сматрао да се САД морају једином ратом наметнути као равноправна војна сила. Сукоб с спољним непријатељем је такођер требало да помогне да ишчезну политичке и друге подјеле, односно болни ожиљци изазвани грађанским ратом. Као повод је послужио устанак који је избио 1895. године, касније познат као Кубански рат за независност. Успркос почетним неуспјесима, побуњеници су, користећи герилску стратегију, успјели поразити шпанске снаге. Нови гувернер, генерал Valeriano Weyler је герилу одлучио сузбити одузевши јој базу у руралном становништву, и то масовним депортацијама у тзв. концентрационе логоре. У њима су завладали глад и заразне болести, а вијести о томе су дошле до америчке јавности која је све више симпатисала побуњенике. Недуго након формалне објаве рата у априлу 1898. године, надмоћна америчка флота је поразила шпанске ескадриле на Пацифику и Карибима омогућивши искрцавање копнених трупа које су након неколико мјесеци копнених битака присиле шпанске колонијалне гарнизоне на предају. Рат је формално завршио мировним уговором у Паризу којим је Куба стекла независност, иако под de facto америчким протекторатом, а Филипини, Гуам и Порторико постали дио САД. На Филипинима су америчке снаге након прекида непријатељстава са Шпанцима морали још неколико година водити герилски рат с тамошњим покретом за независност.

носно њен оснивач Karl Haushofer (1869–1946). У Њемачкој је геополитичка струја 1918. год. почела да се пита које ће им територије побједничке силе узети. Потом је то била критика, оптуживање версајског уговора. У Њемачкој је геополитика његована да би географију увела у службу освајачких милитаристичких циљева. Haushofer је сматрао геополитику за умјење и вјештину коришћења географских знања у политичкој стратегији државе. Сматрао је да је стратегија Њемачке до Првог свјетског рата била погрешна што њен индустријски и демографски развој није био праћен територијалним развојем. Зато је себи поставио задатак да изврши регенерацију њемачке државе уз помоћ географије и да дефинише стратегију ширења животног простора ка Источној Европи.

Haushofer је основао Институт за геополитику у Минхену (1924) у чијем су издању објављивани текстови геополитичког садржаја. А има и мишљења да је Haushofer учествовао у писању дјелова књиге „Мајн Кампф” посвећен појединим геополитичким категоријама. Управо је, због тога, Haushofer умногоме крив што је геополитика дуго била сматрана не само за псеудонауку него и за фашистичку теорију иако су његови односи са нацизмом били сложени. Његови погледи су у појединим тачкама били блиски погледима националсоцијалиста, док су се у појединим корјенима разилазили.

Други свјетски рат и ужасни биланс који је проузроковао, потамнили су слику једне дисциплине која се везивала за узроке и факторе одговорне за толике катастрофе. Нацистичка Њемачка која је подигла у ред званичне науке, пуно је допринијела тој лошој репутацији, реферишући се на радове извјесних њених геополитичара – Haushofera нпр. да би оправдала своју политику територијалне експанзије.

Послије Другог свјетског рата термин геополитика почео је нестајати што је разумљива посљедица његовог дискредитирања у току нацистичког покушаја освајања свијета. Са америчке, европске, свјетске стране је говорено: „А не, не говоримо о геополитици, то је ужасно”¹¹. Међутим, у посљедње вријеме тај термин са правом поново оживљава. Геополитика је поново почела да буде предмет интересовања.

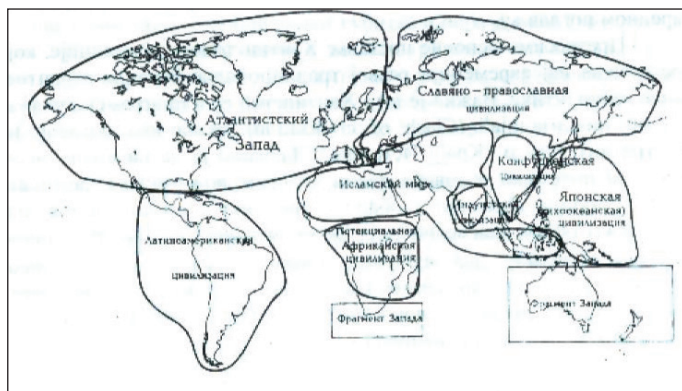
¹¹ Зоран Петровић Пироћанац, *Мали појмовник геополитике*, Институт за политичке студије, Београд, 2004, стр. 146.

У том погледу нарочито велики напредак је начинила француска геополитичка школа. Крајем седамдесетих година, благодарећи географима у Француској појам „геополитика” почиње да се повезује са конфликтним ситуацијама. Ив Лакост предлаже да се географска знања користе против хегемоније суперсила. Осамдесетих година процват доживљава „геополитичка географија”. Једна од најновијих школа у том правцу формирала се око Ив Лакоста, професора универзитета у Паризу, и уредника часописа „Херодот” редактора тротомног дјела „Геополитика француских региона” и „Геополитичког рјечника”. Лакост фокусира анализе на узроке претензија политичких актера у конкретном простору. Територијални конфликт а не држава или њен систем, главни је објекат анализе.

Од 70-их година XX вијека развија се геополитика САД да би током 80-их година постала модерна критичка геополитика у вези са изучавањем спољне политике кроз анализе и дискурсе, нарочито на плану односа великих сила. У критичком уводу је истакнуто да је геополитика тековина географије и политике, при чему су кључну улогу имали „експерти” и интелектуалци. Џерард Толал – теоретичар критичке геополитике анализира сљедеће периоде са различитим геополитичким дискурсима: „Геополитика Хладног рата” (супарништво СССР и САД), „Савремена геополитика Новог свјетског поретка” (диктираног од једне суперсиле САД) и Еколошка геополитика (одрживи развој, глобални проблеми као што су демографски притисак и загађивање, који представљају нове опасности за безбједност државе). Семјуел Хантингтон у раду „Судар цивилизација” (1993), тврди да поред западне (атлантистичке), може се издвојити још седам потенцијалних цивилизација.

1. словенско-православна;
2. конфучијанска (кинеска);
3. јапанска;
4. исламска;
5. хиндуистичка;
6. латиноамеричка;
7. афричка.

Он прогнозира да ће идеолошке конфронтације бити замијењене сукобима на културној основи, дуж културно-цивилизацијских граница. Као потребу опстанка савеза „Запада” означио је пријетњу култура Истока и њихових алијанси: православно-исламске и

Сл. 3. Осам цивилизација по Хантингтону

исламско-конфуцијанске. То заправо значи да „Запад” (Евроамерика) преузима улогу свјетског „harlanda”¹².

За вријеме демократизације друштва током 90-их год. XX вијека геополитика је у Русији постала веома модерна. У руској географској научној публикацији се воде дискусије о стратегији економског и политичког развоја земље при чему се експонирају три концепције 1) „атлантизам”, тј. приближавање Западу; 2) „аутоност”, тј. словенофилство, национални препород и самобитност и 3) евроазијство које полази од посебне улоге Русије на раскршћу цивилизација и претендује на евроазијску руско-исламску и руско-конфуцијску синтезу у циљу потискивања „атланског” (тј. америчког) утицаја из Евроазије. Идеја евроазијства са почетком XX вијека (Савицки П. „Прогон на исток” 1921) оживљела је 90-их година XX вијека у науци Гомиљов Л. („Ритмови Евроазије” 1993). Зјуганов Г. („Геополитика побједи” и „Руска геополитика”); Дугин А. („Основи геополитике” – „Геополитичка будућност Русије”).

ЗНАЧАЈ ГЕОПОЛИТИКЕ

Од 70-их година XX вијека развија се геополитика САД да би током 80-их година постала модерна критичка геополитика у вези са изучавањем спољне политике кроз анализе и дискурсе, нарочито на

¹² Критичкој геополитици су посвећени неки бројеви часописа као и књиге. Они се баве проблемима као што су односи између знања и власти, власти и територије, територијалности и суверенитета.

плану односа великих сила. Истакнуто је да геополитика тековина географије и политике, при чему су кључну улогу имали „експерти” и интелектуалци. Џерард Тоал – теоретичар критичке геополитике анализира сљедеће периоде са различитим геополитичким курсима: „Геополитика Хладног рата” (супарништво СССР и САД), „Савремена геополитика Новог свјетског поретка” (диктираног од једне суперсиле САД) и „Еколошка геополитика” (одрживи развој, глобални проблеми као што су демографски притисак и загађивање, који представљају нове опасности за безбједност државе).

Геополитика је дисциплина политичких елита, читава њена историја доказује да су се њоме бавили они људи који су активно учествовали у процесу управљања земљом или нацијом. Она сама на свом нивоу одређује шта је за њу значајно а шта не.

Основне компоненте класичне геополитике се данас мијењају. Чак се оспорава и сам разлог постојања државе као територијалне конструкције. Неки аутори сматрају да границе немају нарочити значај за глобалну економику или да су државе превазиђене растом наднационалних или регионалних структура моћи. Други пак тврде да држава има значај углавном као отеловљење одређеног индентитета а не толико као територијална творевина¹³. Логичан продужетак геополитике је у условима мира је геоекономика, а у условима рата је геостратегија. Економска и трговинска питања заузимају све значајније мјесто у међународној политици развијених земаља. Отуда и термин „геоекономика” с којом се допуњује геополитички приступ, пошто се наглашава фундаметална улога економике у новој свјетској конфигурацији и заштити националних интереса великих сила.

ЦВИЈИЋЕВ ДОПРИНОС РАЗВОЈУ ГЕОПОЛИТИЧКИХ УЧЕЊА

Прве основе за развој политичке географије је оснивање Цвијићеве географске школе. Јован Цвијић (1865–1927) је уврстио лекције из политичке географије у своја предавања из антропогеографије.

¹³ Два свјетска рата удахнула су Европи нову пацифичку културу: да се више никада не би доживјели ти ужаси, требало је превазићи национализме, раскрстити са употребом силе и осигурати „колективну безбједност” помирењем, преговарањем, компромисом. Али, не заборавимо: америчко војно присуство, које су тражиле Француска и Велика Британија и које је трајало педесет година, омогућило је Европи да успостави мир, да и без улагања неопходних финансијских средстава, постане велика војна сила.

Цвијић се у својим радовима до Првог свјетског рата бавио проблемима тзв. Источног питања, а у том контексту српског и југословенског питања. У раду „Проматрања о етногеографији Македоније” (1903) и „Географске основе македонског питања” (1916) он је дао оригиналан поглед на македонско питање и истакао значај моравско-вардарске долине за српски народ и државу. Значајни су му такође радови „Излазак Србије на Јадранско море” (1912) и „Распоред Балканских народа” (1913.), а 1918. год. објављена је његова монографија „Балканско полуострво”. Цвијић је на Париској мировној конференцији (1919), као главни експерт српске делегације, знатно допринио правилном одређивању територије и граница новостворене Краљевине СХС. Цвијић се бавио питањима значајним за политичку кохезију јужнословенског геопростора. Посебну пажњу је посвећивао особинама спајања и проширивања тог простора, етничким процесима, миграцијама, саобраћају и културним везама народа. Цвијића није фасцинирала политика као таква, није се бавио дневном политиком, али као научник, предсједник Српске академије наука и ректор Београдског универзитета, није се устручавао да посвети све своје снаге научној истини у вези с „многобројним и тешким питањима свог народа”.

У раном средњем вијеку јужнословенске земље су биле важна карика у просторном повезивању између Европе и Мале Азије, укључујући један од праваца тзв. Свиленог пута, који је коришћен за пренос скупованих роба од номадских група, трговаца, бјегунаца, дипломата, духовника итд. Утицај те ријеке људи, материјалних и духовних вриједности на јужнословенски етнос био је како позитиван тако и деструктиван, а најчешће су била присутна истовремено оба утицаја. Османска инвазија, пад Византије – религиозног и културног патрона, модела државности балканских Словена, прекинуо је трансмисиону функцију јужнословенских земаља за више од пет вјекова. Ретроспективна глорификација географског положаја наших земаља не одговара њиховом изгубљеном централитету с падом Византије и последице маргинализацијом Источног Средоземља, не увиђа периферност према главним свјетским социоекономским и војно-политичким половима скраја XIX и почетка XX вијека.

У проучавањима геосоцијалне стварности Балканског полуострва Јована Цвијића је занимала поларизација „средиште – за-

леђе” (нодални регион) и „језгро – периферија” (геополитички регион). Узроке поларизације изналазио је у детерминацији спољашњег простора и хијерархичности унутрашње организације социјалног простора. У покушају да усклади аргументе дијаметрално супротних ставова у балканској геополитици, Јован Цвијић је конструисао теорију о географским „особинама спајања и прожимања” и њима супротним „особинама изоловања и одвајања” Балканског полуострва, која је добро развијена у српској антропогеографској школи (Грчић, М. 1996–6; 2004–а; 2004–6).

Покретачка снага, која условљава настанак и развој система „центар-периферија” је квалитативна трансформација центра усљед генерисања, усвајања, и дифузије технолошких, социјалних и других *иновација*. Центар стално црпи разноврсне ресурсе из периферних зона што *продубљује* територијалну неравномјерност, слаби периферију. Центар може постојати у времену и простору само ако је повезан са периферијом, која представља природну зону његове експанзије. У почетку, међурегионални контрасти се повећавају, поларизује се социјално-економски простор. Током времена, развој центра подстиче и развој периферије; без развијеног центра није могућ ни развој периферије. Периферија може очекивати свој прогрес само ако прихвата и користи све културне, политичке, економске и остале емисије из центра.

Разлике између центра и периферије су објективна географска закономјерност. Утицаји центра на периферију, и обрнуто, врше се у процесу њихових узајамних прожимања и спајања. У почетним фазама развоја правци утицаја иду од периферије ка „тачки атракције” која постаје фокус концентрације. У вишим фазама развоја културни и економски утицаји иду у обрнутом смјеру – дифузно од центра ка периферији. Културни појасеви и метанастазичке миграције на Балканском полуострву које је идентификовао Јован Цвијић, добра су илустрација ове теорије.

Према Јовану Цвијићу, повољности за узајамно прожимање и спајање, које омогућују историјски развој и цивилизацијски процес, условљене су географским и геоморфолошким склопом одређених територија. Вриједност периферије за центар зависи од географских граница (баријера) и њихове могућности да пропуштају утицаје из центра. Географска отвореност периферне зоне према центру омогућује њен политички и културни развој. Јован Цвијић

је запазио да се становништво „увијек груписало око извјесних тачака и површина атракције, образујући најприје мало језгро, и око њега су се други људски слојеви нагомилавали, слично кристализацији материје у неорганском свијету. Једном скупљени, људи радом и интелигенцијом усавршавају и повећавају природне изворе богатства, и тиме подижу вриједност географског положаја неког мјеста и краја; то привлачи друге који се желе користити и природним изворима тога географског положаја и његовом већом вриједношћу, оном што је произашла из људског рада. Тако људске агломерације расту и напредују” (Цвијић, Ј. 1991).

Јован Цвијић наводи да простор језгра модерне државе мора имати неко иницијално преимућство над периферним просторима, као и то да се језгро историјски полако помјера, зависно од промјена важности појединих, крајева за државну цјелину, било због регионалних промјена у привреди, култури или становништву. Помјерања језгара балканских држава кретала су се по правилу од планинских предјела ка жупама и низијама. Према томе, геополитичке функције и геостратешки интереси се остварују преко три типа релација између центра и периферије: први, вертикално кретање доводи до формирања и умножавања центрипеталних сила које имају као резултанту развој центра моћи; други, кружно или дифузно кретање које омогућује пенетрацију различитих културних и економских утицаја из центра према периферији тј. залеђу. Центрипеталне силе конвергирају ка периферији, и коначно сам центар „мигрира” (принудно или интеграцијом) ка периферији; трећи, линеарно кретање дуж комуникација шире доступности, уколико сусједни центри моћи остварују своју експанзију према периферији. У трећем случају се стварају зоне конфликта или сарадње усљед пресецања зона утицаја сусједних геополитичких центара моћи. Цвијићева теорија „спајања и прожимања – изоловања и одвајања”, нашла је одговарајући резонанс у теорији центрипеталних и центрифугалних сила Ричарда Хартшорна и теорији „центар-периферија” Џона Фридмана. Цвијићу је ова теорија послужила за описивање географских услова на Балканском полуострву и дефинисање типова веза и релација између периферних и централних простора. Он је у идеји „особина спајања и прожимања” примијенио логику релативно отвореног (рецептивног) система, а кроз идеју „изоловања и одвајања” логику затвореног систе-

ма. С тим у вези, разматрао је етносе на Балкану као отворене системе за разне утицаје из других етноса, услед чега су се мијешали са сусједима, мијењали културу и језик, и закључио да на Балкану нема монолитних етноса, сличних раси, поријеклом од једног претка, већ да су то скупови древних етничких супстрата. Евроазијске особине Балканског полуострва, по Јовану Цвијићу, посљедица су отворености за спољашње утицаје и особина спајања и прожимања.

Географске карактеристике Балкана (поморске и геоморфолошке везе са Малом Азијом и континентална отвореност према Европи) природни су и повезујући услови за остваривање процеса узајамних утицаја и трансформација центра и периферије. Два типа геоморфолошких карактеристика полуострва, тј. „пенетрација-спајање-прожимање” и „изоловање-одвајање”, су оне објективне географске особине које чине регион врло важном периферијом за центре (Малу Азију и Европу), од античких времена до модерног и савременог доба. Дуж њих воде комуникациони правци сјевер-југ и исток-запад, или уздужни и попречни правци. Све то као и отвореност сјеверне границе према Европи фаворизује развој периферног простора и подстиче помјерање центра у правцу периферије. Двије главне тачке нодалитета Балканског полуострва – Београд и Истанбул, налазе се на дијаметрално супротним рубовима Балканског полуострва и повезују га са Средњом Европом и Малом Азијом.

Овај тип релација, детерминисан од географске средине имао је основни историјски резултат у чињеници да је Балкан био центар политичке, економске и културне моћи у вријеме Византијске империје. Балканско полуострво је, захављујући отворености према сусједним областима Мале Азије и Европе, имало улогу трансмисије, а затим и центра дифузије материјалних и културних добара. Балкан се налази између два центра моћи – Мале Азије и Европе, између којих је имао улогу веома важне периферије, а у одређеним историјским периодима је преузимао и улогу центра који је емитовао културне, политичке и економске утицаје у правцу периферних простора. Положај Константинопоља између Европе и Мале Азије то илуструје. Са Цвијићевог гледишта, географски положај Константинопоља нема стратешки положај сам по себи. У ства-

ри, његове географске карактеристике чине га периферним градом на полуострву.

Природни историјски развој Балкана је прекинут због „турског продора” који је дугорочно учинио полуострво периферијом Европе. Полуострво је било лишено унутрашњег културног центра уопште; то му је дало ново геополитичко и геостратешко значење. Од тада стратегија детерминише значај Балканског полуострва у Европској историји¹⁴. Политички и економски значај овог простора, детерминисан његовим географским карактеристикама, огледао се у центру око којег је полуострвски унутрашњи простор уређен (организован). То показује да геостратешке вриједности Балкана и његових дјелова одређују типове односа између периферије (Балканско полуострво) и центра (Централна и Западна Европа).¹⁵

Релације и везе између централних и периферних простора су измијењене организовањем нових националних држава у Европи. Тако, после уједињења Немачке и успостављања политичке алијансе са Хабзбуршком империјом, главни политички циљ антињемачке Европе био је да спријечи укључивање или гравитирање околних простора према том центру моћи. Ово кретање дуж хоризонталне линије, које води до нове редистрибуције централног (европског) простора у правцу југоисточних сусједа може бити из-

¹⁴ Геополитичка и геостратешка веза и интеракције између периферног и централног простора створиле су Источно питање. Према Цвијићу, суштина овог геополитичког проблема није ништа друго него конфликт Русије (један од сусједних центара моћи) у експанзији према Источном Балкану (њеној природној периферији) и противакција Европе (центра) да заустави то кретање. Русија је у тежњи да заузме периферни простор укрстила своје интересе са друга два центра моћи – централноевропским (Аустроугарска) и малоазијским (Турска). У таквим констелацијама центара и периферија, Бугарска, Србија и Македонија су представљале централни простор полуострва, а истовремено важну транзитну периферију између Централне Европе и Мале Азије.

¹⁵ Према Цвијићевој географској анализи, сјеверна граница која повезује полуострво са Европом је подијељена на два дијела, источни и западни. Преко источног воде комуникације са европским дијелом Русије, док преко западног воде комуникације са Централном и Западном Европом. Чињеница да бугарске територије заузимају источни а српске територије западни дио границе, дала је Цвијићу основе за компарацију геостратешке вриједности региона Источног и Западног Балкана. Бугарска је добијала већи значај само као геополитички експонент Русије.

вршено само апсорбовањем периферије – Балкана. Моравско-вардарска комуникација је природна географска територија, која омогућује вертикално кратање на линији центар-периферија.

Јован Цвијић је први научник који је показао значај комуникационих линија које повезују Централну Европу са Балканом и Малом Азијом и представљају најкраћи пут до Суецког канала. Осим тога што ове линије повезују периферију и центар оне имају изванредан стратешки значај не само за Европу (центар) него такође и за Балкан (зона експанзије). На тај начин Морава и Вардар постају интерни центар полуострва; онај који организује географски и политички простор Балкана. Зато, по Цвијићу, полазећи са гледишта географије, етнографије и етнопсихологије, територија Србије је природно повезана са Панонском низијом и јужнословенским територијама Хабзбуршке империје. На језику политичке дипломатије, ово значи да постоје неопходни геополитички, етнопсихолошки и геостратешки услови за трансформисање простора Балкана у сједињене независне државе Балкана. Та творевина може да настане ако центар (Србија) обједини њене околне периферне зоне (дио Паноније и земље Аустроугарске империје), али у корист и у интересу Западне Европе. Тек тада ће балканске земље (према Цвијићевој тези), моћи да контролишу главне путеве од Централне Европе преко Балканског полуострва до Мале Азије, преузимајући функције баријере против њемачке експанзије и чинећи немогућим реализацију геополитичке идеје назване „Продор на Исток”. У овом историјском времену (крај XIX и почетак XX вијека) главни геополитички правци експанзије нијесу ишли из Русије него из Централне Европе у правцу југоисточне периферије. Ако је Моравско-вардарска удолина унутрашњи центар Балкана (којом је послје 1913. год. овладала Србија), онда стратешки фокус, према свим природним и логичким мјерилима, припада Србији. Полазећи од значаја тог простора за повезивање Централне и Западне Европе са периферијом, Цвијић је елаборирао став о геополитичкој улози и геостратешком значају географског положаја Србије.

То прецењивање сопственог националног простора је позната ствар за све европске народе а посебно за балканске, гдје је у националном памћењу дубоко закодирано убјеђење у посебан значај, да не кажемо искључивост земље и народа, помијешано с поносом историјске величине. Не само код Црногораца и Срба него

и код Бугара и Руса, у народном предању срећемо мит положаја на свјетском раскршћу, мит великих природних богатстава, мит свете земље заштитнице и царева светитеља, мит националне величине и посебне историјске мисије. Национални препород као и изолација Балкана од модерног развоја Европе, послје Велике француске револуције, спречавају да се превазиђе заводљива перцепција прошлости, која се пројектује на садашњост. То се добро види у распрострањеној иконографској представи о кључном мјесту у балканским, европским па и свјетским процесима. Цвијић је разматрао јужнословенске земље као велику цивилизацијску границу између Европе и Азије (евроазијске особине).

У доба Османске империје тај простор је заиста био предзиће хришћанске Европе, а у вријеме биполарног свјетског поретка идеолошка граница између Истока и Запада. Балканско полуострво је отворено извана, али је доста тешко за прожимање и повезивање изнутра. То је у вези како са сложеном топографијом, тако и са етноконфесионалним и политичким геодиверзитетом познатим под називом „балканизација”. Цвијић је вјеровао да силе спајања и прожимања могу да надвладају силе изоловања и одвајања, које производе ефекат балканизације.¹⁶ Данас је јасно да балканске земље дијеле „границе-фронтове”, а не зоне активних веза. Сусједске односе оптерећују регионализми и сепаратизми, што додатно компликује трансграничну сарадњу и геополитички положај. Цвијић је разматрао јужнословенске земље као велику цивилизацијску границу између Европе и Азије (евроазијске особине).¹⁷ Цвијићеви сљедбеници су наставили истраживања географских услова и фактора

¹⁶ Цвијић је сматрао да јужнословенски народи имају много заједничког у култури, језику и карактеру, и да могу да створе државу по мјерилима европског политичког и историјског мишљења. Неравномјеран регионални развој и локални центри моћи, ојачали су дезинтеграционе снаге и обесмислили све те напоре.

¹⁷ У доба Османске империје тај простор је заиста био предзиће хришћанске Европе, а у вријеме биполарног свјетског поретка идеолошка граница између Истока и Запада. Данас је Источни Балкан дио Западних економских и војнополитичких структура, а Западни Балкан је још увијек економски и геополитички субконтинент Европе. У геополитичким плановима СФР Југославија је изгубила „централну позицију” а Западни Балкан представља периферни „вакуум моћи”. У прагматичком смислу, са гледишта свјетског, односно европског система „центар-периферија”, територија За-

функционисања југословенске државе. Б. Ж. Милојевић је објавио дјело „Јединство наших земаља” (1928), а Михаило Радовановић је одбранио прву докторску дисертацију „Мала антанта и Пољска–политичко-етнолошка разматрања” (1937) у којој су анализирани проблеми геополитичког и етногеографског карактера у зони тзв. „санитарног кордона” између Балкана и Јадрана. Политичка географија као академска дисциплина постоји на Географском факултету у Београду од школске 1978–79. године. На Универзитету „Доња Горица” на Студијском програму хуманистичке науке на другој години академских студија изучавају се основе геополитике.

ЗАКЉУЧАК

Геополитика данас није предмет само научне и стручне јавности већ и најширих слојева јавног мњења. Савремена валоризација ове дисциплине помогла је да се она чвршће утемељи и да се прецизније дефинише предмет њеног проучавања у складу са модерним схватањима политике. Задатак политичке географије јесте изучавање распореда државне власти на простору земљине површине и условљености државне власти обликом простора, климом, и земљиним покривачем. Геополитика, међутим, бави се политичким животом у природном животном простору. Овако су отприлике одредили геополитичари у првом тренутку однос између геополитике и политичке географије. Политичка географија са бави објашњавањем свјетског поретка, а геополитика како да се он промијени, тј. разлика међу њима је сљедећа док политичка географија има у фокусу географску условљеност политичких процеса и бави се анализама узрочно-посљедичних веза стављајући нагласак на „гдје” и „зашто”, докле се геополитика у својим анализама бави питањима „шта да се ради”? и „како да се ради”? у практично-политичком аспекту. Суштина геополитике је футуристичка, јер она постоји због изучавања утицаја на примјену и вођење политичке, односно предвиђање или процјену утицаја географских фактора у ширем смислу уз политичке процесе. По томе се она суштински разликује од политичке географије.

падног Балкана је „периферан” простор, оличење хаоса, у односу на уређени европски „центар”.

Прве основе за развој политичке географије су оснивање Цвијићеве географске школе. Јован Цвијић (1865–1927) је уврстио лекције из политичке географије у своја предавања из антропогеографије. Интересовање Цвијића за садржаје опште политичке географије посебно је дошло до изражаја у дјелу „*Општа географија – антропогеографија*”. Јован Цвијић је први научник који је показао значај комуникационих линија које повезују Централну Европу са Балканом и Малом Азијом и представљају најкраћи пут до Суецког канала. Осим тога што ове линије повезују периферију и центар, оне имају изванредан стратешки значај не само за Европу (центар) него такође и за Балкан (зона експанзије). Политичка географија као академска дисциплина постоји на Географском факултету у Београду од школске 1978–79. године. На Универзитету „Доња Горица” на студијском програму хуманистичке науке на другој години академских студија изучавају се основе геополитике.

ЛИТЕРАТУРА

Цвијић Јован, *Балканско полуострво*, Српска академија наука и умјетности, Београд, 1991.

Павић Радован, *Основе опште и регионалне политичке географије, геополитике и геостратегије*, Факултет политичких наука, Загреб, 1973.

Радуловић Марко, *На удару глобализације*, Институт за економику пољопривреде, Београд, 2004.

Вукомановић Милан, *Религије*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2004.

Јанев Игор, *Културна дипломатија*, Институт за политичке студије, Београд, 2004.

Кедури Ели, *Национализам*, ЦИД, Подгорица, 2000.

Љешевић Милутин, *Животна средина*, Географски факултет, Београд, 2000.

Младеновић Милош, *Шта је геополитика*, Београд, 1934.

Дугин Александар, *Основи геополитике*, Књига И, Геополитичка будућност Русије, Екопрес, Зрењанин, 2004.

Грчић Мирко, *Политичка географија*, Географски факултет, Београд, 1991.

Miroslav DODEROVIĆ, Zdravko IVANOVIĆ

EVOLUTION OF CONTEMPORARY GEOPOLITICS
AND ITS MEANING ABSTRACT

Summary

Modern development in geopolitics rose it again from the periphery of scientific and professional public interests. Geopolitics has not been subject only to the scientific and professional public, but also to the rest of society. Contemporary evaluation of this discipline has helped to establish it more firmly and to define more precisely the subject of its study in accordance with modern conceptions of politics. Geographic space in the ancient society was the political and strategic space. The early beginnings of the political-geographical view were established even than. Understanding the importance of this topic in recent years appears an increasing number of titles (books, magazines), that focus their attention on the contemporary geopolitical world view and predict what the situation will be in the future. John Cvijic (1865–1927) included lessons in political geography in his lectures in human geography. His interest in the general content of political geography is particularly evident in the “General geography – human geography”, in which Cvijic consider the political situation in the Balkans. He was the first scientist who demonstrated the importance of communication lines connecting Central Europe with the Balkans and Asia Minor and represents the shortest route to the Suez Canal.

In addition to the line connecting the periphery and the center they have an outstanding strategic importance not only for Europe (center) but also for the Balkans (expansion zone). Political Geography as an academic discipline is at the Belgrade Faculty of Geography of the 1978-79 school year.

At the University “Donja Gorica” in Humanities degree program in the second year of academic studies the fundamentals of geopolitics is taught.

Key words: geopolitics, political geography, evolution, space